

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.14

М. В. Григорчук

кандидат юридичних наук, здобувач
Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ «ЗАХИСТ ПРАВ І ОХОРОНЮВАНИХ ЗАКОНОМ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ»

Статтю присвячено вирішенню проблем, пов'язаних із різноманітністю підходів до розуміння науковцями поняття «захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання». Проаналізовано сучасні наукові точки зору стосовно ролі та значення захисту прав і охоронюваних законом інтересів учасників господарських відносин. На основі вивчення й узагальнення наявних наукових підходів до дефініції цього поняття вироблено власну позицію, яка видається максимально адаптованою до потреб саме цієї галузі права та забезпечує коректне розуміння цих основоположних категорій. Сформульовано авторське визначення поняття «захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання».

Ключові слова: правовий захист, суб'єктивне право, господарське право, охоронюваний законом інтерес, ринкова економіка, інтереси держави й суспільства.

Постановка проблеми. З огляду на багатополюсність наукових точок зору на проблеми, пов'язані з формулюванням сутності і змісту категорії «захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання», видається доцільним висловити власну позицію щодо цього питання. Така необхідність зумовлена ще й тим, що ці питання в галузі науки господарського права і процесу системно не досліджувалися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню цієї проблеми приділяли увагу М. Амелеченко, В. Нор, О. Лаврін, З. Ромовська, С. Кузьміна, І. Дзера, М. Малєїн, Ю. Кравченко та багато інших.

Значний внесок у дослідження питань щодо правової природи категорії «інтерес» зробили вітчизняні й зарубіжні науковці, серед яких Р. Єринг, Г. Шершеневич, Р. Гукасян, С. Братусь, А. Венедиктов, І. Тарасов, А. Екімов, Є. Ерліх, А. Здравомислов, О. Малько, В. Субочев, З. Ромовська, М. Гурвич, П. Рабінович, П. Пацюрківський, С. Лучина, І. Прочанкіна, І. Смірнова, М. Рожкова, К. Торган та ін.

Мета статті – дослідити правову основу поняття «захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання», більш повно висвітлити цю проблему з огляду на специфіку науки господарського права.

Виклад основного матеріалу. Проблеми, пов'язані із загальним розумінням захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання в Україні, до цього часу залишаються дискусійними серед науковців і таких, що породжують різні підходи й пояснення основних термінів, якими формується зміст однієї з найбільш ємних категорій господарського права. І це не дивно навіть з огляду на той факт, що до теперішнього часу серед правознавців не знайдено порозуміння стосовно місця господарського права як галузі права в системі правових наук. Тобто на цьому етапі видається доцільним і теоретично обґрунтованим здійснення подальших наукових досліджень як самої галузі господарського права, так і в напрямі досягнення спільної думки в підходах до тлумачення всієї сутності й завдань господарського права.

Водночас не можна допустити довільного трактування окремих елементів чи, вириваючи із загального контексту будь-які словосполучення, надавати їм більш широкого за обсягом значення, аніж це закладено в самому понятті. Якщо не дотримуватися такого підходу, то буде порушено логічний порядок, який полягає в дотриманні однакового тлумачення основоположних категорій матеріального і процесуального права.

Важко переоцінити значення дійсно адекватного розуміння захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання, оскільки продовження дискусії на цю тему в руслі «правильно-неправильно» на ґрунті знаності й авторитетності наукової фігури априорі не дасть позитивного результату. За лаштунками таких наукових «баталій», як правило, залишається основний конституційний принцип, яким встановлено в Україні верховенство закону. Це означає, що будь-які підходи до розуміння захисту прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання в суспільстві повинні відповідати положенням Конституції України.

Науковці притримуються різних підходів під час тлумачення категорії «правовий захист», серед яких можна виділити такі:

- застосування державою примусових заходів;
- поєднання санкціонованих судом матеріальних і процесуальних засобів впливу;
- акцентування уваги на застосуванні з боку держави легітимних заходів для відновлення порушеного права чи охоронюваного законом інтересу.

Такої позиції дотримуються група вчених, серед яких М. Амелеченко, який розуміє під захистом прав суб'єктів господарювання забезпечення господарським судом і уповноваженими органами державної виконавчої влади відновлення порушених прав і застосування до правопорушників господарсько-правових санкцій [1], а також В. Нор. Науковець вважає, що під час здійснення захисту порушеного права органічно поєднуються матеріально-правовий аспект (заходи, способи захисту, встановлені, за загальним правилом, матеріальним законом) і процесуальна діяльність уповноважених органів щодо реалізації цих заходів, що й дає підставу характеризувати захист порушених майнових прав як матеріально-процесуальний інститут [2].

На думку О. Лавріна, за умов ринкової економіки під захистом прав суб'єктів господарюван-

ня розуміють систему заходів (форм і способів діяльності), котрі здійснюються відповідно до закону як суб'єктом господарювання самостійно, так і через уповноважених осіб і спрямовані на запобігання й усунення погроз порушення прав відповідних суб'єктів, усунення перешкод здійсненню цих прав, відновлення порушених прав і правового статусу та притягнення порушників до відповідальності [3].

До такого ж висновку доходить відомий вітчизняний цивіліст З. Ромовська. Вона визначає сутність правового захисту як реалізацію обраного правозастосовним органом заходу державного примусу. Своїм конкретним застосуванням примусові заходи припиняють порушення суб'єктивного права, забезпечують необхідні умови для його здійснення, поновлюють порушене право або тим чи іншим способом усувають наслідки його порушення [4].

Існує й інша точка зору науковців, згідно з якою захист є системою правових норм. Представники цієї течії зводять захист до єдиного процесу, який утворений від органічного поєднання його складових.

Так, на думку С. Кузьміної, захист як матеріально-процесуальний інститут є сукупністю норм, що визначають форми, терміни і способи відновлення порушених прав та інтересів, а також їх захист від порушень [5]; І. Дзера в процесі захисту виділяє із системи загальноохоронних норм норми активної дії, завдяки яким відбувається захист порушеного права (його відновлення та нормалізація) [6]; М. Малейн визначає правовий захист як систему правових норм, спрямованих на запобігання правопорушенням і усунення їх наслідків [7].

Ю. Кравченко вважає правовий захист діяльністю держави в особі її органів представницької, виконавчої та судової влади, організацій, установ і посадових осіб щодо забезпечення процесу реалізації особою своїх прав на користування матеріальними, політичними, соціальними та духовними благами [8].

Поряд із поняттям «правовий захист» уживається інше поняття – «правова охорона». Обидві категорії викликають полеміку стосовно синонімічності термінів «захист» і «охорона», а отже, мають місце різні наукові підходи до розуміння понять «правовий захист» і «правова охорона».

Перша група науковців, до якої входять Л. Воеводін і М. Вітрук, дотримувались думки щодо тожності вказаних понять, вважаючи «захист»

«охороною» у вузькому розумінні. М. Вітрук також зазначав, що поняття «охорона» й «захист» поєднані та пов'язані. Проте охорону прав він розглядає як діяльність, спрямовану на усунення перешкод у реалізації прав і обов'язків, на боротьбу з невиконанням обов'язків і зловживанням правами, на профілактику й запобігання порушенням прав та обов'язків, а захист пов'язує з невиконанням обов'язку або зловживанням правом і виникненням перешкод для їх здійснення чи існування суперечки про наявність самого права або обов'язку [9].

М. Матузов і Є. Гіда розмежовують терміни «охорона» й «захист». Охорона й захист прав та інтересів, на думку М. Матузова, – не одне і те саме, оскільки охороняються вони постійно, а захищаються тільки у випадку порушення. Захист – це лише момент охорони та одна з її форм [10]. Є. Гіда вважає, що охорона включає заходи, які застосовуються до моменту порушення прав людини, а захист – після вчинення правопорушення [11].

Третя група науковців, серед яких К. Булатов, А. Васильєв, В. Новосьолов, О. Обущак, Б. Тихонов та інші, розглядають охорону як більш широке поняття порівняно з правовим захистом і називають захист її складовою.

На підставі аналізу точок зору науковців щодо правового навантаження категорій «захист прав» і «охорона прав» можна зробити висновок, що обидва поняття стосуються одного правового явища, яке змістовно нерівномірно наповнено діяльністю управнених державою органів щодо недопущення порушення чи відновлення порушеного права. Разом із тим під час тлумачення правового змісту цих понять необхідно враховувати їх обсяг, а саме те, що «захист прав» входить до підпорядкування поняття «охорона прав» через ширший обсяг останнього. Саме із цих причин видається некоректним урівноважувати за юридичним змістом ці дві ємнісні правові категорії і ставити між ними знак рівності.

Підсумовуючи все вищесказане, необхідно зазначити, що інститут правового захисту, згідно з укладеним у нього змістом, є багатофункціональною юридичною системою, яка охоплює всю процесуальну сторону відновлення порушеного протиправними діями права. Пусковим механізмом для включення правових інструментів захисту є порушення прав учасників господарських відносин. Уся процедура їх застосування супроводжується процесуально

дозованими порціями легітимізованого державою впливу на порушника прав, завершальним етапом якої є запровадження заходів примушування до дотримання встановленого законом порядку ведення господарської діяльності.

Наступна правова категорія, яка визначає стан суб'єкта господарювання стосовно рівня реалізації ним своїх прав і свобод, є поняття «охоронюваний законом інтерес». Переходячи до аналізу цього терміна, необхідно зазначити, що серед науковців не вироблено спільного бачення цієї проблеми. Наукові дискурси ведуться не тільки навколо природи цієї надзвичайно ємнісної правової категорії, а й дотепер не визначено уніфікованого бачення його правових меж.

За своєю природою інтерес є полісемічною категорією і здобув широке визнання серед психологів, правників, економістів, філософів, політологів тощо. Із погляду психології інтерес – це емоція, стан організму людини, що активується й підтримується змінами та новизною, економічної науки – мотив і стимул дій щодо отримання економічної вигоди, для політологів – система цілей і завдань зовнішньої політики держави.

Інтерес у праві – це прагнення особи повніше задовольняти свої потреби й бажання, що прямо не формалізовано в конкретному суб'єктивному праві, проте не суперечить праву як такому [12].

В Академічному тлумачному словнику української мови «інтерес» означає увагу до когось, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось; цікавість, захоплення; вагу, значення; те, що найбільше цікавить когось-небудь, що становить зміст чийось думок і турбот; прагнення, потреби; те, що йде на користь когось, чому-небудь, відповідає чийсь прагненням, потребам; користь, вигода, прибуток [13].

Про надважливе значення цієї правової категорії свідчить той факт, що термін «інтерес» уживається в Конституції України 18 разів (статті 18, 32, 34, 35, 36, 39, 41, 44, 54, 79, 89, 104, 121, 127, 140), у Цивільному кодексі – 141 раз, у Господарському кодексі – 144 рази.

Разом із тим, виокремлюючи національний інтерес (стаття 18), інтереси охорони громадського порядку й національної безпеки (статті 34, 35), соціально-економічні інтереси (стаття 36) тощо, Основний Закон держави фактично не містить пряму вказівку щодо захисту інтересів суб'єктів господарської діяльності. Водночас аналіз статті 41 Конституції дає підстави

екстраполювати її окремі положення на захист інтересів суб'єктів господарювання, оскільки базовим елементом у цьому випадку є впорядковане законом розпорядження власністю. Нормативно встановлено, що граничними рамками реалізації права власності окремими учасниками суспільних відносин є дотримання прав інших осіб, недопущення порушення їхніх свобод і гідності, а також інтересів суспільства. Тому можна стверджувати, що поняття «законні інтереси суб'єктів господарювання» повністю поглинаються поняттям «інтереси суспільства» і входить до його обсягу. Тобто всі якісні та правові характеристики поняття «інтереси суспільства» можна застосувати до меншого за обсягом поняття «законні інтереси суб'єктів господарювання».

Вивчення інтересів дає підставу вважати, що процес формування права починається з визначення матеріальних інтересів, задоволення яких поза і крім права неможливе. У правотворчій діяльності ці інтереси «перекладаються» мовою права, тобто отримують вираження у вигляді санкціонованих або встановлених державою норм. У ході реалізації прав інтереси впливають на поведінку суб'єктів, що здійснюють свої права й обов'язки.

У процесі дослідження категорії «інтерес» у юридичній науці висувалися різні обґрунтування сутності категорії «законний інтерес». Одні дослідники вважають, що це інтереси, які не отримали прямого закріплення в юридичних правах і обов'язках, але підлягають юридичному захисту. Або «законний інтерес» розглядається як те, що вигідно суб'єктові, але в рамках закону, або як прагнення особи до правомірної поведінки [14].

Разом із тим необхідно значити, що, окрім терміна «законний інтерес», юридична наука й вітчизняне законодавство широко вживають категорію «інтерес, що охороняється законом». Нормативному визначенню цього поняття з погляду законотворення приділено значну увагу, досліджено його правову природу.

Науково-практичним коментарем до статті 1 («Завдання цивільного судочинства») Цивільного процесуального кодексу України зазначено, що поняття «охоронюваний законом інтерес» у логічно-смысловому зв'язку з поняттям «право» (інтерес у вузькому розумінні цього слова) означає правовий феномен, який:

а) виходить за межі змісту суб'єктивного права;

б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони;

в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб;

г) не може суперечити Конституції й законам України, суспільним інтересам, загальноновизнаним принципам права;

д) означає прагнення (неюридичну можливість) до користування в межах правового регулювання конкретним матеріальним і/або нематеріальним благом;

е) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом. Охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним.

Системний аналіз, який провів Конституційний Суд України, свідчить, що поняття «охоронюваний законом інтерес» у всіх випадках уживання його в законах України в логічно-смысловому зв'язку з поняттям «право» має один і той самий зміст [15].

Юридично значущий інтерес у широкому сенсі являє собою інтерес до досягнення різних соціально-економічних цілей у суспільних відносинах за допомогою можливостей, що надаються правовими засобами, наприклад, визнанням правосуб'єктності, встановленням, зміною, припиненням суб'єктивних прав і обов'язків, діяльністю судових, правоохоронних органів тощо [16].

Як відзначає С. Лучина, сутністю інтересу є бажання суб'єкта бути учасником суспільного відношення, що опосередковує вигідне оптимальне задоволення потреби, яке визначає загальні умови та засоби її задоволення. Інтерес є тією реальною причиною, яка спонукає суб'єктів вступати у взаємини, у тому числі й у правові відносини [17].

І. Прочанкіна пропонує розглядати інтерес як ціннісну позицію суб'єкта, виражену в усвідомленому мотиві поведінки [18].

І. Смірнова розуміє під інтересом форму усвідомлення суб'єктом потреби в реалізації наданих законом процесуальних прав, відновленні правовими способами порушених прав, що не суперечать закону, а також розширенні сфери дії таких прав або збільшенні їх обсягу законодавчо закріпленими засобами й методами [19].

Висновки і пропозиції. Аналізуючи наведені вище точки зору науковців, необхідно зазна-

чити, що питання правового захисту перебувають у діалектичному зв'язку з усією системою правозастосування, оскільки така необхідність виникає виключно в разі встановленого порушення норм права, яким урегульовуються ці правовідносини, застосування заходів примушування учасників процесу до вчинення дій, спрямованих на відновлення порушеного права. Особливе значення для всього процесу, який охоплюється поняттям «правовий захист і охоронюваний законом інтерес», є вжиття компетентними державними органами дій щодо запобігання порушенням установленого порядку.

Виходячи з вищевикладеного, пропонуємо розуміти захист прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання як легітимну, здійснювану відповідно до встановленої компетенції діяльність уповноважених органів держави й суду, спрямовану на відновлення (визнання) порушених (оспорених) прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва, а також на запобігання правопорушенням шляхом своєчасного та об'єктивного розгляду судами спорів цієї категорії.

Список використаної літератури:

1. Амельченко М.В. Захист прав суб'єктів господарювання в судовому процесі та у виконавчому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» / М.В. Амельченко ; НАН України, Ін-т екон.-правових досліджень. – Донецьк, 2001. – 188 с.
2. Нор В.Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве / В.Т. Нор. – К. : Вища школа, 1989. – 273 с.
3. Лаврін О. Захист прав суб'єктів господарювання, його форми та способи / О. Лаврін // Підприємництво, господарство та право. – 2002. – № 11. – С. 59.
4. Ромовська З.В. Особисті немайнові права фізичних осіб / З.В. Ромовська // Українське право. – 1997. – № 1 (6). – С. 11–13.
5. Кузьміна С.А. Защита интересов субъектов хозяйствования от недобросовестной конкуренции : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Хозяйственное право, хозяйственно-процесуальное право» / С.А. Кузьміна ; НАН Украины, Ин-т экон.-правовых исследований. – Донецк, 2000. – 194 с.
6. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І.О. Дзера ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 21 с.
7. Малейн Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н.С. Малейн. – М. : Юрид. лит., 1981. – 216 с.
8. Кравченко Ю.Ф. Актуальні проблеми реформування ОВС України (організаційно-правові питання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Ю.Ф. Кравченко. – Х., 1998. – 19 с.
9. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР / Н.В. Витрук. – М. : Юрид. лит., 1985. – 176 с.
10. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.
11. Гіда Є.О. Права людини (охорона і захист) / Є.О. Гіда // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. – К. : Ін Юре, 2005. – Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 2005. – 759 с.
12. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Інтерес_\(значення\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Інтерес_(значення)).
13. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/interes>.
14. Жимов А.И. Интересы и право в социалистическом обществе / А.И. Жимов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. – 134 с.
15. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.ru/ukr/tspk/1/default.htm>.
16. Михайлов С.В. Категория интереса в российском гражданском праве / С.В. Михайлов. – М. : Статут, 2002. – 205 с.
17. Лучина С.В. Взаимодействие субъектов, обладающих тождественными материально-правовыми интересами в гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс, арбитражный процесс» / С.В. Лучина ; Волгоград. гос. ун-т. – Волгоград, 2001. – 28 с.
18. Прочанкина И.В. Согласование интересов участников корпоративных отношений как фактор повышения эффективности управления корпорацией : автореф. дисс. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / И.В. Прочанкина ; Гос. ун-т управления. – М., 2009. – 23 с.
19. Смирнова И.Г. Интерес – понятие уголовно-процесуальное / И.Г. Смирнова // Государство и право. – № 8. – С. 14–18.

Григорчук М. В. Общенаучные подходы к пониманию категории «защита прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования»

Статья посвящена решению проблем, связанных с разнообразием подходов к пониманию учеными понятия «защита прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования». Проанализированы современные научные точки зрения относительно роли и значения защиты прав и охраняемых законом интересов участников хозяйственных отношений. На основе изучения и обобщения существующих научных подходов к дефиниции данного понятия изложена собственная позиция, которая кажется максимально адаптированной к потребностям именно данной отрасли права и обеспечивающей корректное понимание данных основных категорий хозяйственного процесса. Сформулировано авторское определение понятия «защита прав и охраняемых законом интересов субъектов хозяйствования».

Ключевые слова: правовая защита, субъективное право, хозяйственное право, охраняемый законом интерес, рыночная экономика, интересы государства и общества.

Hrygorchuk M. V. General scientific approaches to understanding the categories of protection of rights and lawful interests of business entities

The article is devoted to coping with a variety of approaches to understanding the concepts scientists “protection of rights and legal interests of business entities”. Analyzed current scientific opinions on the role and importance of protecting the rights and legitimate interests of participants of economic relations. Based on the study and synthesis of existing scientific approaches to the definition of these concepts made their own position, which would be best adapted to the needs of this particular area of law, and ensure the correct understanding of the fundamental categories of the economic process. Author's definition of “protection of rights and legal interests of business entities”.

Key words: legal protection, subjective law, commercial law, legally protected interest, market economy, interests of the state and society.